

AHMED EMİN'E GÖRE TEFSİR

Tafsir According to Ahmed Amin

Bilal DELİSER

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye.
Assoc. Prof., Sivas Cumhuriyet University Faculty of Theology, Department of Interpretation, Sivas, Turkey.
bilaldeliser@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5465-3371.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 07 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2023

Cilt / Volume: 23 **Sayfa / Pages:** 67-95

Atrf / Citation: Deliser, Bilal. "Ahmed Emin'e Göre Tefsir [Tafsir According to Ahmed Amin]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 23 (Haziran / June 2023): 67-95

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1271292>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Bilal DELİSER**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Ahmed Emîn (öl. 1886/1954), XX. yüzyıl modern Arap düşüncesinin önemli simalarından biridir. Felsefe, kültür ve medeniyet tarihi, gazete ve dergi yazıları, tahkik, derleme ve redaksiyon, çeviriler, müşterek çalışmalar ve okul kitaplarına varıncaya kadar pek çok alanda eserler vermiştir. Ahmed Emîn'in en önemli telifleri, İslâm düşünce tarihiyle ilgili ve birbirinin devamı mahiyetinde olan *Fecru'l-İslâm*, *Duha'l-İslâm* ve *Zuhru'l-İslâm* adlı eserleridir. Yazar bu eserlerinde, düşünce, kültür ve medeniyet tarihi ile birlikte, İslâmî ilimlerin gelişimleri, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve tasavvuf, dil ve edebiyat, nahiv, sarf, belâgat, felsefe, ahlâk, tarih ve coğrafyaya varıncaya kadar tüm ilimlerin oluşum ve gelişim süreçleriyle ilgilenmiştir. Yazar bu üç eserinde câhiliye döneminden başlayıp ilk dönem Abbâsî asrına kadar geçen hicrî dört yüzyıllık kültür ve medeniyet tarihi ile birlikte İslâmî ilimlerin oluşum ve gelişim süreçleri hakkında ansiklopedik bilgiler vermiştir. Tanınırlığı yüksek olmasına rağmen bu eserler üzerinde, özellikle de İslâmî ilimlerle ilgili bölümleri hakkında fazla çalışma yapıldığı söylenemez. Bu çalışmada *Fecru'l-İslâm* ve *Duha'l-İslâm* adlı eserler çerçevesinde yazarın tefsir ilminin oluşum süreci ve tefsir faaliyetleri hakkındaki görüşleri sunulmuş ve kritik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Sahâbe, Tâbiîn, Tebeu't-Tâbiîn, Ahmed Emîn

Abstract

Ahmed Amin (d. 1954) is one of the important figures of 20th century modern Arab thought. He has produced works in many fields, including philosophy, history of culture and civilization, newspaper and magazine articles, review, compilation and proof-reading, translations, joint studies, and schoolbooks. Ahmed Amin's most important works are *Fajr al-Islam*, *Duha al-Islam* and *Dhuhr al-Islam*, which are a continuation of each other, about the history of Islamic thought. In these works, the author covers the development of Islamic sciences, tafsir, hadith, kalam, fiqh and mysticism, language and literature, syntax, grammar, rhetoric, philosophy and ethics, history and geography, together with the history of thought, culture and civilization; and he was concerned with the formation and development processes of all these sciences. In these three works, the author gave encyclopaedic information about the formation and development processes of Islamic sciences, along with the four-hundred-year history of culture and civilization, starting from the age of ignorance and ending with the first period of the Abbasids. Despite its high recognition, it cannot be said that much work has been done on these works, especially on the sections related to Islamic sciences. In this study, we will try to present and criticize the author's views on the formation process of the science of tafsir and tafsir activities within the framework of the works called *Fajr al-Islam* and *Duha al-Islam*.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Şahâbah, Tâbi'in, Tâbi'ü al-Tâbi'in, Ahmed Amin

Giriş

1886 yılında Kahire'de doğan Ahmed Emîn, ilk tahsilini babasından almıştır. Özellikle babasının dinî ve edebî alanlardaki katkısı onun düşünce ve kültür hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. İlkokuldan sonra tahsiline Ezher'de devam etmiş, ancak buradan mezun

olmadan ayrılmıştır. Birkaç yıl ilkokul öğretmenliği yaptıktan sonra medresetü'l-kazâi'ş-şer'îye (hukuk fakültesi) kayıt yaptırmış ve buradan mezun olup aynı medresede yaklaşık 15 yıl ahlâk dersi okutmuştur. Daha sonra dört yıl süreyle muhtelif kasabalarda hâkimlik yapmıştır. 1926 yılında Tâhâ Hüseyin'in aracılığı ile Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesine intisap eden Ahmed Emîn 1939'da Edebiyat Fakültesi dekanı olmuştur. Arkadaşları Tâhâ Hüseyin ve Abdülhamîd el-'Abbâdî ile yaptıkları vazife taksimi gereğince, başlangıcından itibaren İslâm'da fikir ve düşünce hayatını araştırmaya başlamışlar ve *Fecru'l-İslâm* serisi bu çalışmanın sonucu olarak meydana gelmiştir. Ahmed Emîn, 30 Mayıs 1954'te Kahire'de vefat etmiştir.¹

Üretken bir yazar olan Ahmed Emîn, düşünce, kültür ve medeniyet tarihi, gazete ve dergi yazıları, tahkik, derleme ve redaksiyon, çeviriler, müşterek çalışmalar ve okul kitaplarına varıncaya kadar pek çok alanda onlarca esere imza atmıştır.² Ahmed Emîn'in en önemli telifleri, İslâm düşünce tarihiyle ilgili ve birbirinin devamı mahiyetinde olan *Fecru'l-İslâm*, *Duha'l-İslâm* ve *Zuhru'l-İslâm* adlı eserleridir.

Müellifin, *Fecru'l-İslâm* isimli eserinde, câhiliye döneminden başlayıp Emevîler'in sonuna kadar geçen süreçte düşünce, kültür ve medeniyet tarihi ile birlikte İslâmî ilimlerin gelişimleri (Kur'ân ve tefsir, hadis, Kur'ân ve teşrî', hadis ve teşrî' vb.) ile Havâric, Şîa, Mürcie gibi fırkalar ve önde gelen şahsiyetleri, siyasî etkileri ve benzeri pek çok konu ele alınır. Bu eserde İslâm'ın Hicaz'ın dışındaki bölgelere yayılması, Arap olmayan unsurlardan bazılarının da Müslümanlaşmasıyla birlikte, Müslümanların Yahudi, Hıristiyan, İran, Yunan gibi çeşitli dinlerin ve milletlerin etkisinde kaldıkları ve İslâmî ilimlerin şekillenmesinde bu unsurların etkili olduğu vurgulanır.³ *Duha'l-İslâm* ve *Zuhru'l-İslâm* adlı

¹ Hulusi Kılıç, "Ahmed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/62.

² Yazarın eserleri ve geniş tanıtımı için bk. Adnan Demircan, "Ahmed Emîn (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)", *Doğu Araştırmaları, Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1 (2008), 104-108.

³ Bk. Süleyman Çam, "Ahmed Emîn b. İbrâhim et-Tabbâh'ın Fecrü'l-İslâm Adlı Eseri Bağlamında Mezheplere İlişkin Görüşleri", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 261; yazarla ilgili diğer çalışmalardan bazıları için bk. Hüseyin Yazıcı, "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emîn'in (1878-1953) İstanbul Anıları", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1

kitapları, *Fecru'l-İslâm*'ın devamı olup bu kitaplarda Emevî ve Abbâsîler dönemi düşünce, kültür ve medeniyet tarihi ele alınmıştır.

Duha'l-İslâm'ın çalışmamıza konu olan baskısı üç ciltten oluşmaktadır. Bu üç ciltte konular dört ana bölüme ayrılarak incelenmiştir. Birinci ciltte, iki bölüm vardır. İlk bölümde, “İlk Dönem Abbâsî Asrı Sosyal Hayatı”, başlığı altında Abbâsî ve Emevî devletleri arasında ilmî yakınlık ve iki devlette bulunan sosyal sınıflar ve bunların çatışmalarına yer verilmiştir. İkinci bölümde, “Bu Asırda Kültürler” başlığı altında Hint, Fars ve Arap kültürlerinden ve bu kültürlerin kaynaşmasından bahsedilmiştir. İkinci cildin tamamında “İlk Dönem Abbâsî Asrında İlmî Hareketler”, başlığı altında, Abbâsî asrında ilmî enstitüler/kurumlar, ilmî merkezler (Hicaz: Mekke, Medine; Irak: Basra, Kûfe, Bağdat; Mısır, Şam), İslâmî ilimlere yer verilmiştir. Eserin üçüncü cildi ise, “İlk Dönem Abbâsî Asrında Dinî Mezhepler ve Akaid Konuları Hakkında” başlığı altında, Hâriciyye, Mu'tezile, Şîa, Mürcie ve Havâric gibi mezheplerin doğuşu, gelişimi, düşünceleri ve temsilcilerine yer verilmiştir.

Zuhru'l-İslâm adlı eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cildin ilk konusu “Halife Mütevekkil Zamanından Hicrî 4. Asrın Sonlarına Kadar Sosyal Hayat” başlığına ayrılmış, Türk, Fars, Arap ve Rum unsurlarından bahsedilmiştir. İkinci başlık, “Bu Asırda Aklı/Düşünsel/Felsefî Hayat Merkezleri”dir. Bu başlık altında da Mısır ve Şam, Irak/Kûfe, Horasan ve Mâverâünnehir, Sind/Pakistan ve Afganistan ve bu bölgelerde oluşan, dinî, ilmî, edebî ve felsefî hareketlerden bahsedilmiştir. Birinci ciltte diğer bir ana başlık “Hicrî 4. Asırda İçtimâî Çevre ve İlmî Hareketler” adındadır. Bu başlık altında bu yüzyıldaki ilmî hareketler incelenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: tefsir, hadis ve ilm-i kelâm, fıkıh ve tasavvuf, dil ve edebiyat, nahiv, sarf ve belâgat, felsefe ve ahlâk, tarih ve coğrafya. Eserin ikinci cildi Endülüs'e ayrılmıştır. Endülüs'te içtimâî, dinî, ilmî ve felsefî hareketler ve bu hareketlerin öncüleri geniş olarak incelenmiştir.

Ahmed Emîn gibi tanınmış bilim, kültür ve medeniyet tarihçisinin,

(2001), 16-28; Nevin Karabela, “Ahmed Emîn'in Mektuplarındaki Önemli Temalar”, *Şarkiyat Mecmuası* 13 (2008), 57-71.

tefsir ilmi, bu ilmin doğuş ve oluşum aşamaları ve temsilcileri hakkındaki görüşleri elbette dikkatle izlenmeye değerdir. İslâm düşünce tarihi ve İslâmî ilimlerle ilgili bu denli geniş içeriğe sahip bu eserler üzerinde temel İslâm bilimlerinden tefsir ilmi ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Makalede yer yer kritik yapılmakla beraber, daha çok Ahmed Emîn'in tefsirle ilgili görüşlerinin öne çıkarılması ve okuyucu ile buluşturulması amaçlanmıştır.

1. “Sahâbe Döneminde Kur’ân ve Tefsir” Hakkındaki Görüşleri

1.1. Kur’ân-ı Kerîm

Ahmed Emîn'e göre Kur’ân, mukteza-yı hale ve olaylara göre 23 yıl boyunca Resûlullah'a müneccemen/parça parça inmiştir. Resûl-i Ekrem vefat ettiğinde Kur’ân Mushaf halinde değil, sahâbeden hafız olanların hafızasında ve vahiy kâtiplerinin yazdığı ayrı ayrı sahifelerde bulunmaktaydı. Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) kendi döneminde, Kur’ân'ın toplanmasını emretmiştir. Bu toplama olayı Kur’ân'ın insanların ezberinde olanların yazılması ve Kur’ân sûreleri ve âyetlerinin çeşitli sayfalarının bir araya getirilmesi şeklinde olmuştur. İçinde Kur’ân olan yazılı bütün bu sayfalar Hz. Ebû Bekir'e verilmiş, toplama işini de Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) üstlenmiştir. Bu cem' olunan Kur’ân, Hz. Ebû Bekir'den Hz. Ömer'e (öl. 73/693), ondan da Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya (öl. 45/665) intikal etmiştir. Hz. Osman (öl. 35/656) ise Hafsa'da olan sayfaları ondan alıp aralarında sahâbeden Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692), Sâid b. Âs'ın (öl. 59/679) da bulunduğu kişileri bu Kur’ân sayfalarını bir Mushaf haline getirmeleri işi ile görevlendirmiştir. Mushaf haline gelen Kur’ân pek çok nüsha halinde yazılmış, değişik İslâm beldelelerine gönderilmiştir ve bu ana Mushaf'a muhalif olanlar yakılmıştır.⁴

Ahmed Emîn'e göre Kur’ân, Arapların kelâmındaki üslûba ve Arap diline göre inmiştir. Lafızları Arapçadır. Diğer dillerden alınan çok az sayıda yabancı kelime vardır. Bunları da Araplar kendi dilleri için-

⁴ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (b.y.: Şeriketü't-Tıbbâati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1975), 195.

de eritmişler ve bu kelimelere kendi dil kurallarını uygulamışlardır. Kur'ân'ın dili Arapların kullandığı tarz üzeredir. Hakikati, mecazı ve kinayesi vardır. Bu da gayet doğaldır. Çünkü Kur'ân öncelikli olarak Arapları İslâm'a çağırmaktadır. Bu nedenle anladıkları bir dil olması gerekir. Bununla birlikte Kur'ân'ın tamamı, sahâbîlerin hepsi tarafından erişilebilir ve işitilir işitilmez icmâlen ve tafsîlen anlaşılabilir değildi. Bu nedenle Ahmed Emîn'e göre, İbn Haldûn'un (öl. 808/1406), "Kur'ân, Arapların dili ve belâgat üsluplarına göre nazil olmuştur. Arapların tamamı Kur'ân'ı anlıyorlardı. Kur'ân'ın manalarını, müfredatını ve terkiplerini biliyorlardı." görüşü doğru değildir.⁵

Ahmed Emîn'e göre, Kur'ân'ın Arapça olarak nazil olması Arapların tamamının Kur'ân'ı, kelimeleri ve cümleleri ile anladıklarını göstermez.⁶ Ahmed Emîn bunu şu şekilde delillendirir: "Bir dilde yazılmış her kitabın o dili konuşanlar tarafından anlaşıldığı söylenemez. Pek çok İngilizce ve Fransızca yazılmış kitap vardır. Bunları bizzat İngilizlerin ve Fransızların kendileri de anlayamaz. Çünkü bir kitabın anlaşılması için yalnızca o kitabın dilini bilmek yetmez, aynı zamanda o kitabın tekâmül/gelişim/ilerleme derecesine uygun aklî bir seviye de gerekir. Kur'ân önünde Arap'ın durumu da aynı şekildedir. Arapların tamamı Kur'ân'ı icmâlen ve tafsîlen anlamıyorlardı. Çünkü onlar aklî seviyelerine göre Kur'ân'ı anlama derecelerinde farklıydılar. Daha da ötesi Kur'ân lafızlarının bizzat kendisi, Arapların tamamının manalarını anladığı kelimeler değildi."⁷

Ahmed Emîn bu konuda şu örnekleri verir: "Enes b. Mâlik'ten (öl. 63/711) rivayet edilen bir hadis-i şerife göre, adamın biri Abese Sûresi'nde geçen 'وَفَاكِهَةً وَأَبًّا' âyetindeki 'ebben' kelimesinin anlamını Hz. Ömer'e sorar. Hz. Ömer, kendilerinin derine dalmaktan ve üstesinden kalkamayacakları işlere girişmekten men olunduklarını söyler." Ahmed Emîn konuyla ilgili olarak şu hadis-i şerifi zikreder: Hz. Ömer minberde "تَخَوُّفٍ أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ" âyetini⁸ okur ve âyette geçen "تَخَوُّفٍ"

⁵ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 195.

⁶ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 195-196.

⁷ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 196.

⁸ en-Nahl 16/47.

kelimesini sorar. Huzeyl kabilesinden bir adam “tehavvüf” kelimesinin kendi lügatlerinde “tenakkus/eksiltme” anlamına geldiğini söyler ve sonra şu şiiri okur:

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرْدًا كَمَا تَخَوَّفَ عُوْدَ التَّبَعَةِ السَّفْنُ

*İyice bağlanmış yüksekteki keçeleşmiş hörgücü yavaş yavaş eksiltti
(tehavvüf) yolculuk*

*Törpünün/zımparanın akça ağacı yavaş yavaş eksiltmesi azaltması
(tehavvüf) gibi⁹*

Ahmed Emîn bu rivayetten sonra şunları söyler: “Biz aslında Hz. Ömer’in din ve ilim konusundaki ilim derecesini biliyoruz, peki onun dışındaki sahâbîlerin tutumu nasıldır? Bu soruya kendisi şu cevabı verir: “Sahâbenin çoğu âyetin icmâli anlamıyla yetiniyordu. ‘وَفَاكِهَةٌ وَأَبَا’ âyetinde Allah’ın nimetlerinin sayılması vardır o kadar. Âyeti tafsilâtı ile anlamayı kendilerine gerekli görmüyorlardı.’ Ayrıca Kur’ân’ı Kerîm’de lafız ve üslûbun anlaşılmasının yeterli olmadığı pek çok âyet vardır. Mesela ‘وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا’¹⁰, ‘وَالدَّارِيَاتِ ذُرُؤًا’¹¹, ‘وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرًا’¹² gibi âyetler lügat bilmekle anlamın anlaşılamayacağı âyetlerdir. Allah’ın Yahudi ve Hıristiyanlara cevap verdiği, Tevrat ve İncil’e atıflar taşıyan âyetler de vardır.”¹³

Ahmed Emîn’e göre, “Hz. Peygamber döneminde, kendisinden sonra olduğu gibi Kur’ân’ın tamamını ezberleme işi yaygın değildi. Sahâbîler bir sûre ve âyet ezberliyorlar ve onların manalarını kavriyorlardı. Bu konuda kâbiliyet/yetenek kesbettikten sonra bu kavradıkları şeyi başkalarına naklediyorlardı. Abdurrahman es-Sülemî (öl. 73/692) şu rivayeti nakletmiştir: “Hz. Osman, Abdullah b. Mes’ûd (öl. 32/652)

⁹ Âyetteki tehavvüf kelimesinin anlamının korku değil azar azar azaltma olduğu şiir yardımıyla anlaşılabilir. “Tehavvüf” Mekkeli müşriklerin canlarını ve mallarını Allah’ın azar azar eksiltmesi ile sonunda helak olmalarını ifade etmektedir. Dolayısıyla aynı sûrenin 45. âyetindeki ansızın ifadesinin tam zıttıdır. Bu kez de Allah, kötü tertipler peşinde koşan ve kötü tuzaklar kuran Mekkeli müşrikleri ansızın değil adım adım kötü sona sürükleyerek yakalayacaktır. Şiirin çevirisi Zemahşeri’nin *Keşşâf* adlı tefsirinin çevirisinden alınmıştır. Şiirin çevirisi ve ilgili âyetin geniş tefsiri için bk. *el-Keşşâf ‘an hakā’iki ğavāmidü’t-tenzil ve ‘uyūni’l-ekāvil fi vucūhi’t-te’vîl, Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/972.

¹⁰ el-Âdiyât 100/1.

¹¹ ez-Zâriyât 51/1.

¹² el-Fecr 89/1.

¹³ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 196.

gibi sahâbîler Allah resûlünden âyetler öğrendiklerinde o âyetlerle amel etmeden diğerine geçmezlerdi.”¹⁴

Ahmed Emîn’e göre, “Kur’ân-ı Kerîm’de manası açık pek çok muhkem âyet vardır. Bunlar ahkâm ve inanç esasları ile ilgilidir. Özellikle Mekkî âyetler, En’âm Sûresi’nde olduğu gibi insanları inanç esaslarına (usûlü’l-d-dîne) çağırır. Bu çeşit âyetleri insanların çoğu anlayabilir. Özellikle de selikası Arapça olanlar daha rahat anlar. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de “müteşâbih” diye bilinen kapalı âyetler de vardır. Bunların anlaşılması zordur, bunların anlamına ancak özel kişiler ulaşabilir. Genel olarak sahâbîler Kur’ân kendi dillerinde indiğinden, Kur’ân’ın iniş şartlarına şahit olduklarından, Kur’ân’ı insanların en iyi anlayanlarından idiler. Bununla birlikte anlama vasıtalarındaki çeşitliliklere göre anlamada da farklılıklar vardı.”¹⁵

1.2. Sahâbîlerin Kur’ân’ı Anlama Derecelerindeki Farklılıklar ve Nedenleri

Ahmed Emîn, sahâbîlerin Kur’ân’ı anlama düzeylerinin farklı olduğunu düşünmektedir. O bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

- Sahâbe, her ne kadar Arapça biliyorsa ve haliyle Kur’ân’ı anlıyorsa da onu anlama hususunda aralarında fark bulunmaktadır. Mesela onlardan bazıları câhiliye edebiyatından pek çok şeyi iyi bilirken, bazıları garip kelimeleri iyi biliyordu. Bu nedenle Kur’ân’daki kelimeleri anlamada bu bilgilerinden yararlanıyorlardı.¹⁶

- Sahâbîlerden bazıları Resûlullah’ın sürekli yanında bulunuyor ve ondan ayrılmıyorlardı. Bunun neticesi olarak da âyetin inişine sebep olan olaylara şahit oluyorlardı. Pek çok sahâbe ise bu konumda değildi. Dolayısıyla âyette ne kastedildiğinin bilgisini veren ‘sebeb-i nüzûl’ bilgisinden mahrum kalıyor ve âyetin anlamı hakkında hata etmesi kaçınılmaz oluyordu. Ahmed Emîn bu konuda şu ilginç örneği zikreder:

¹⁴ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 197.

¹⁵ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 197.

¹⁶ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 197-198.

Bir adam İbn Mes'ûd'a gelerek şöyle der: 'Mescitte فَأَرْقَبُ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ¹⁷ âyetini kendi görüşüne göre tefsir eden bir adama rastladım.' O adam şöyle diyordu: 'Kıyamet gününde insanlara duman gelecek/ dumanla karşılaşacaklar, insanlar bu duman nedeniyle nezlele yakalanmış gibi olacaklar.' İbn Mes'ûd (öl. 32/652), şöyle demiştir: "Kim bir şey biliyorsa bildiğini söylesin, bilmeyen de en iyisini Allah bilir desin.' (Bu olayın gerçek yüzü şöyledir:) Kureyşliler Hz. Peygamber'e inatla direnince onlara, 'Yûsuf'un kavminin yaşadığı kıtlık gibi yıllarca kıtlık ver bunlara' diye beddua etti. Bunun üzerine Kureyş şiddetli bir kıtlığa yakalandı. Öyle ki, deri ve kemik yemek zorunda kaldılar. İnsanlar gökyüzüne bakıyorlar, yerle gök arasında yoğun bir dumandan başka bir şey görmüyorlardı."¹⁸

Bu rivayetlere göre burada duman, olmuş bitmiş ve yaşanmış bir olaydır. Açlık yüzünden oluşan bir görme bozukluğudur. Bu olay olmamış, henüz gerçekleşmemiş diyenler için, kıyamet yaklaştığında gerçekleşecek bir mucizedir, dumanı gördükleri halde inanmayacaklardır. Ahmed Emîn bu rivayetle sebep-i nüzülü bilmenin önemine işaret etmektedir.¹⁹

- Sahâbîlerin, Arapların sözlerinde ve eylemlerinde bulunan âdetleri, gelenek ve göreneklere bilmesindeki farklılıklar; mesela Arapların câhiliyedeki hac ibadeti hakkındaki âdetlerini ve örflerini bilen biri, hacla ilgili âyetleri bilmeyen birine göre daha iyi anlar.²⁰

2. Tefsir İlminin Kaynakları Hakkındaki Görüşleri

İslâmî ilimlerin ilk ve en önemli kaynağı, Kur'ân'dır. Tefsir ilmi söz konusu olduğunda Kur'ân aynı zamanda bir metin olduğu için, kendisine de kaynaklık etmektedir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı tebliğ ve tebyin etme göreviyle yükümlü kılınmıştır.²¹ Sahâbîler ise, Hz. Peygamber'in açıklamalarını, uygulamalarını ve nüzül ortamına dair bilgileri naklet-

¹⁷ ed-Duhân 44/10.

¹⁸ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 198.

¹⁹ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 198.

²⁰ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 198.

²¹ el-Mâide 4/67; en-Nahl 16/44.

mişlerdir. Sonraki asırlarda Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînin nakilleri de dikkate alınarak yeni metotlar geliştirilmiş, tefsir faaliyeti daha sistemli bir hale gelmiş ve ilmî bir disiplin hüviyeti kazanmıştır. Bu sebeple herhangi bir disiplin için o ilmin kaynaklarını tanımak önemlidir. Ahmed Emîn tefsir ilminin kaynaklarını; nakil, icthad ve isrâiliyat olarak sıralamıştır.

2.1. Et-Tefsir Bi'l-Menkul: Nakil ve Rivayet Yoluyla Yapılan Tefsir

Ahmed Emîn'e göre tefsir, Hz. Peygamber'den tefsir olarak nakledilenlerdir. Hz. Peygamber'in ²²حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ "salâtu'l-vusta" yı "salâtu'l-asr" olarak cevaplaması, Hz. Ali'nin ²³وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ âyetinde geçen "Hacc-ı Ekber" in ne olduğu sorusuna "yevmü'n-nahr" yani "Kurban Bayramı Günü" diye açıklama yapmasını örnek verir. Bu konuda fazla detaya girmez, okuru bu ve benzeri açıklamalar için sahih hadis kaynaklarında ilgili bölümlere yönlendirir.²⁴

2.2. İctihad

Ahmed Emîn'e göre, tefsirin ikinci kaynağını icthad oluşturur. O, bu konuda şöyle demektedir: "Siz buna 'rey' de diyebilirsiniz. Müfessir, Arap kelâmını ve sözün ortamını bilir. Müfessir Arapça lafızları ve onun manalarını câhiliye şiiirindeki örneklerinde vârid olduğu (geçtiği) şekliyle bilir. Bu tür unsurlardan yardım alarak âyetin sebep-i nüzûlünün doğru olanını da bilir ve icthadının gereğine göre âyeti tefsir eder. Sahâbeden pek çoğu Kur'ân âyetlerini bu yolla/yöntemle tefsir etmiştir. Bu tür tefsir örnekleri için Abdullah b. Abbas (öl. 68/687) ve Abdullah b. Mes'ûd'tan pek çok rivayet gelmiştir. Mesela Bakara Sûresi 63. ve 93. âyetlerde geçen الطور kelimesini müfessirler farklı şekilde tefsir etmişlerdir. Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) âyetteki 'tûr' kelimesini 'mutlak dağ' olarak tefsir etmiştir. İbn Abbas (öl. 68/687) da bu kelimeyi 'dağ' ola-

²² el-Bakara 2/238.

²³ et-Tevbe 9/3.

²⁴ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 199.

rak tefsir etmiştir. Diğer müfessirler ise bu kelimeyi 'dağın yetiştirdiği bitkiler' şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu tür ihtilaflar rey/ictihad sonucu doğan ihtilaflardır. Bunlar nakil konusundaki ihtilafın sonucu değildir. Lafızların manasındaki ihtilaflar, âyetlerin anlaşılmasında ihtilaflar doğurmuştur.”²⁵

Ahmed Emîn rey ve ictihad konusunda sahâbenin ve tâbiûnun tutumunu şu sözleriyle özetlemiştir: “Sahâbe ve tâbiûn rey ve ictihad konusunda iki kısma ayrıldılar. Onlardan bir kısmı; Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), İbn Sîrîn (öl. 110/729) Kur'ân hakkında rey ve ictihadlarıyla konuşmaktan sakınırken, diğer bir kısmı ise ulaştıkları ictihadı saklamayı ilmi saklamak gibi görmüşlerdir. Bunlar çoğunlukta olan görüş sahibidirler. Abdullah b. Mes'ûd, İbn Abbas ve İkrime (öl. 105/723) bu görüşte olanlardandır.”²⁶

2.3. İsrâiliyat Hakkındaki Görüşleri

Ahmed Emîn tefsir ilminin kaynakları arasında üçüncü olarak pek çok müfessirin yararlandığı Ehl-i Kitap bilgilerine müracaat edilmesini konu edinir. Ona göre bu durumun sebebi, bazı şeyleri Kur'ân'ın detaylı anlatmamasından dolayı, insanın kapalı konuları merak etmesi ve Kur'ân âyetlerinden bazılarını işittiğinde, daha fazla şey istemesi ile alakalıdır. Mesela, Ashâb-ı Kehf kıssasında geçen köpeğin rengi, Bakara Sûresi 73. âyetinde “*Sığırın bir parçası ile öldürülene vurun...*” emrinde geçen bu parçanın sığırın hangi parçası olduğu, Nuh'un gemisinin büyüklüğü, Mûsâ-Hızır kıssasında salih kul Hızır'ın öldürdüğü çocuğun ismi, Hz. İbrahim'den Allah'ın seçmesini istediği kuşların ne tür kuş oldukları, Hz. Yûsuf'un rüyasında gördüğü yıldızların mahiyeti vb. şeyleri öğrenme konusundaki tamah, aşırı arzu, bu konulardaki boşluğu doldurma çabaları, Tevrat'taki açıklamalara müracaat etmeyi zorunlu hale getirmiştir. Böylece pek çok uydurulmuş sözler, hurafeler tefsire girmiştir. Yahudilerden bazıları da İslâm'a girince onlardan pek çok haber Müslümanlar arasında yayılmıştır. Emîn'e göre bu tür açıklamaları

²⁵ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 200.

²⁶ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 200.

kullanılarak tefsir yazan müfessirlerle isrâilî rivayetler tefsire girmiştir. Bu rivayetleri İbn Abbas gibi sahâbenin önde gelenleri de tahrîc etmişler hatta Resûlullah'ın şu sözünü de kullanmışlardır: 'Ehl-i Kitap'tan haber naklettiğinizde Ehl-i Kitabı tasdik de tezkîp de etmeyiniz.'²⁷ Ne var ki müfessirler bunları tasdik etmiş ve nakletmişler²⁸ ve böylece tefsir kitapları, Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652), Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) ve Abdullah b. Selâm (öl. 43/663) gibi kişilerin rivayetleri ile dolup taşmıştır.²⁹

Ahmed Emîn'in isrâiliyat hakkında olumsuz tutumu tefsire yüklenen çağdaş anlamlar çerçevesinde değerlendirilebilir. Tefsir tarihine kısa bir göz attığımızda ilk tefsirlerden sonrakilere varıncaya kadar Zemaşerî dâhil pek çok müfessir isrâilî rivayetlere yer vermiştir. Geleniğin, âyetin tarihsel arka planını ve nüzul ortamını resmetmede, Ehl-i Kitap'tan nakil yapmada rahat davrandığını söyleyebiliriz.

3. Sahâbe Asrında Tefsir ve Müfessirler

Ahmed Emîn, Kur'ân'ın tefsiri hakkında söz söyleyen sahâbîlerden çok az kişinin meşhur olduğunu söylemektedir. Kendisinden tefsir ile ilgili en çok rivayette bulunulan sahâbîler, Ali b. Ebî Tâlib (öl. 40/661), Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b' (öl. 33/654) iken; çok az olmakla beraber Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662) ve Abdullah b. Zeyd'den (öl. 35/653) de nakilde bulunulduğunu belirtmektedir.³⁰

Ahmed Emîn, bu sahâbîlerden ilk dördünü konu edineceğini ve bu dört kişiyle yetineceğini, çünkü değişik bölgelerdeki tefsir medreselerini bunların beslediğini söylemektedir.³¹

Ahmed Emîn'e göre, bu ilk dört sahâbî müfessiri tefsir alanında uzman kılan özellikler şunlardır:

- Arap diline hâkim olmaları,

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahihul-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "İ'tisâm", 25 (No. 7362), "Tevhid", 51 (No. 7542).

²⁸ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 201.

²⁹ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

³⁰ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

³¹ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

- Bu dilin ortamını ve üsluplarını bilmeleri,
- Resûl-i Ekrem ile olan yakınlıkları ve birlikte oturup kalkmaları, yakın dostluk ve arkadaşlıkları onlara Kur'ân âyetlerinin nazil olduğu olayları bilme imkânı vermesi,
- İctihad etmekten çekinmemeleri ve ulaştıkları icthadları söyleyebilmeleridir.³²

Ahmed Emîn, bu ilk dördünden en çok kendinden rivayette bulunulan sahâbînin, kuşkusuz İbn Abbas olduğunu belirtmektedir. Bu durumun rivayetlerin doğruluğu açısından değil, bizzat ondan rivayetlerin çokluğu açısından değerlendirilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır.³³

Mesela *وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِن لِّتَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا وَاعْلَمَنَّ أَنَّهُ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* ³⁴ âyetinde geçen “فَصُرْهُنَّ” kelimesine Muâviye, Ali b. Ebû Talha, İbn Abbas tarikiyle gelen rivayette dört kuşun kesilmesi (فقطعهن) ve parçalarının dünyanın dört farklı bölgesine gönderilmesi ve bu kuşların uçarak sapasağlam gelmesi olarak tefsir edilirken, Muhammed b. Saîd ve İbn Abbas senediyle gelen rivayette “فَصُرْهُنَّ” kelimesine, kesme yerine “اوثقهن” (kuşları kendine güvenilir yapmak ve kendine alıştırmak) anlamı verilmiştir. Ahmed Emîn'e göre, bu tür rivayet tefsirleri her ne kadar mevzu ise de ilmî bir değeri vardır. Hata yapıp yapmadığına aldırmadan çoğu zaman bir icthad değeri olduğu düşünülmelidir. Burada söylenen şeyin yalnızca ve bizzat bir kıymeti yoktur. Buradaki kıymet isnadın Hz. Ali'ye veyahut İbn Abbas'a ait olmasıdır.³⁵

4. Tâbiûn Devrinde Tefsir ve Müfessirler

Ahmed Emîn'e göre sahâbe asrından sonra sahâbe tefsirinde adları zikredilen müfessir sahâbîlerden rivayette bulunan bazı tâbiûler öne çıkmışlardır. İbn Abbas'tan en çok rivayette bulunanlar; Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/712), İkrime (öl. 105/723), Saîd

³² Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

³³ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

³⁴ el-Bakara 2/260.

³⁵ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 202.

b. Cübeyr'dir (öl. 94/713). Bunlar aynı zamanda Mekke Tefsir Okulu-nun öğrencileridir ve tamamı mevalîdendir. Mücâhid, İbn Abbas'tan en az rivayette bulunanıdır ve en güvenilir kişidir. Bu nedenle İmam-ı Şâfiî (öl. 204/819), İmam-ı Buhârî (öl. 256/870) ve bunların dışındaki ilim ehli, Mücâhid'in tefsirine güvenmişler fakat bazı âlimler ise Mücâhid'den tefsir almışlardır. Atâ b. Ebî İbni Rebâh ve Saîd b. Cübeyr'den gelen rivayetler güvenilir ve doğrudur. İkrime'ye gelince onun rivayetlerinin çoğu İbn Abbas'tandır. Çünkü o İbn Abbas'ın kölesidir. Faslı/Kuzey Afrikalı bir Berberî'dir. Âlimler onların güvenilirliği konusunda ihtilaf etmişlerdir.³⁶ Bazı âlimler İkrime'ye güvenmemiş ve ondan hiçbir şey rivayet etmemişlerdir. Buhârî ise ona güvenmiş, ondan rivayetlerde bulunmuştur. Irak Tefsir Ekolünün hocası olan İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden önde gelen Mesrûk b. Ecdâ'dır (öl. 63/683). Hemedanlı bir Arap'tır. Muttakî, zâhid, güvenilir ve doğru bir kişidir. Kûfe'de ikamet etmiştir. İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden Katâde b. Diâme es-Sedûsî (öl. 117/735) öne çıkan tâbiîlerdendir. Aslen Arap'tır ve Basra'da ikamet etmiştir. Tefsirde şöhret bulmuştur. Arap dilinde otorite sahibidir. Arap şiiri ve Eyyâmü'l-Arap (Câhiliye dönemi Arapların savaşları ve önemli olayları) ve Ensab hakkında geniş bilgi sahibi ve güvenilir bir kişidir. Fakat bazıları kader ve kaza konusundaki tartışmaları hakkındaki rivayetlerini almaktan çekinmişlerdir.³⁷

Emîn'e göre, tâbiûn devri tefsir hareketinin en sorunlu ve eleştiriyi hak edecek kısmı isrâiliyatın tefsire taşınmasıdır. O bu konuda şunları zikreder: "Tâbiûn asrında tefsir, Yahudi ve Hıristiyanlardan pek çok kişinin İslâm'a girişi ve Kur'ân-ı Kerîm'in Yahudi ve Hıristiyan olaylarına işaret eden âyetlerini bunlardan tafsilâtlı bir şekilde dinleme isteği ile isrâiliyat ve nasraniyât bilgileri ile genişlemiştir. Mesela Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) tefsirinde İsrailoğulları ile ilgili âyetlerin tefsirini takip ettiğimizde burada en fazla rivayette bulunan Vehb b. Münebbih'tir (öl. 114/732). Bu şahıs Yemen Yahudilerindedir ve sonradan Müslüman olmuştur. Yahudi kitaplarını ve olaylarını

³⁶ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 204.

³⁷ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 205.

ince bir araştırmaya tabi tutmadan hikâye etmiştir.”³⁸ “İbn Haldûn’un işaret ettiği gibi Araplar Ehl-i Kitap olmadıkları gibi ilim sahibi de değildir. Onlara hâkim olan ümmîlik ve bedevîlikdir.”³⁹ Emîn’e göre, Müslümanlar onlardan bilgi almada gevşeklik göstermişlerdir. Tıpkı Muhammed b. Cerîr Taberî’nin gevşeklik gösterdiği gibi. Kur’ân-ı Kerîm’deki Hıristiyanlar ile ilgili âyetlerin tefsirini takip ettiğimizde Taberî’nin rivayetlerinin çoğunun İbn Cüreyc (öl. 150/767) kaynaklı olduğu anlaşılır. Bu kişi Abdulmelik b. Abdulazîz b. Cüreyc’tir. Ahmed Emîn, Zehebî’nin (öl. 748/1348) *Tezkiratü’l-huffâz* adlı eserinde Abdulmelik b. Abdulazîz b. Cüreyc hakkında şunları söylediğini nakleder: ‘Bu kişi Hıristiyan ve Rum’dur.’ Bazı âlimler ise onun hakkında şunları söylemişlerdir: ‘İbn Cüreyc hadis uydurmuştur. Tam doksan kadınla mut’a nikâhı ile evlenmiştir. Onun İslâm tarihinde ilk kitap yazan müellif olduğu da söylenmektedir.’⁴⁰

Ahmed Emîn, sahâbe ve tâbiînden olan âlimlerin tek bir tarz ile tefsir kitapları telif etmeye başladıklarını, bu tarzın önce âyetin zikredilmesi, âyetin tefsiri ile ilgili sahâbeden gelen rivayetin nakledilmesi şeklinde olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde tâbiî de ilgili rivayetleri senedi ile birlikte zikrederek tefsir yapmıştır. Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814),⁴¹ Vekî’ b. Cerrâh (öl. 197/812)⁴² ve Abdurrezzâk b. Hemmâm’ın (öl. 211/826) tefsirleri⁴³ bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. Yazara göre bu tefsirler elimize ulaşmamıştır.⁴⁴ Bu tabakayı takip eden şeyler

³⁸ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 205.

³⁹ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 202.

⁴⁰ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 205.

⁴¹ Muhâyirî, İbn Uyeyne’nin çeşitli âyetler hakkındaki tefsirlerini farklı kaynaklardan derleyerek bir araya getirmiş ve *Tefsîru Süfyân b. Uyeyne* adıyla yayımlamıştır. Bk. İbrahim Hatipoğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/29.

⁴² Vekî’ b. Cerrâh’a *Kitâbü’l-Tefsîr* adında bir tefsir nispet edilmektedir.

⁴³ Abdurrezzak b. Hemmâm’a nispet edilen *et-Tefsîr* adlı eser hocası Ma’mer b. Râşid’in *Tefsîr*’ini de ihtiva eden bu eserin bir nüshası Kahire’de Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye’de, diğer bir nüshası da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi’nde (İsmail Saib Sencer, nr. 4216, 110 varak) bulunmaktadır. Bk. Ali Akyüz, “Abdurrezzâk es-San’ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/299.

⁴⁴ Yazarın bu tür bazı kaynaklara ulaşamamış olması normal karşılanmalıdır. Yazarın tefsirin genel resmini vermede başarılı olduğu söylenmelidir.

bize ulaşmıştır. Bu tabakaları bize yansıtan en meşhur müfessir ise Muhammed b. Cerîr et-Taberî'dir.⁴⁵

5. Tefsir İlminde Merhaleler

Bir ilmin, ilmî bir disiplin haline gelmesi ve kendine özgü birtakım yöntemlerinin oluşması uzun yıllar alabilmektedir. İslâmî ilimler Kur'ân ve sünnete dayanmakla beraber tarih içinde belli aşamalardan geçerek ve tarihin gerektirdiği ve icbar ettiği sorunlara ve zihinsel durumlara belli ölçülerde cevap vererek doğmuştur ve gelişmiştir. Ahmed Emîn, tefsir ilminin müstakil bir ilim haline gelmesini üç aşamada incelemektedir. Bu aşamalarda sahâbe ve tâbiün nesli önemli bir yer tutmaktadır.

5.1. Tefsirde Birinci Merhale

Ahmed Emîn, tefsiri evvel emirde hadisin bir cüzü ve hadis bablarından bir bab olarak değerlendirir. Ona göre hadis yaklaşık olarak dinî bilimlerin tamamını kapsayan geniş bir bilgi alanıdır. Hadis bu yönüyle tefsiri, teşrîyi ve tarihi de içerir. Bu ilimler tamamıyla hadis ilmi içinde birbirine geçmiş ve kaynaşmış durumdadır. Hadis râvisi, bir hadisi rivayet ettiği zaman bu hadisin içinde Kur'ân âyetinin bir tefsiri, fikhî bir hüküm, Hz. Peygamber'in savaşlarından bir savaşı anlatan olay bulunabilir. Râvi, asr-ı saadet veya tâbiîn dönemine ait sosyal bir durumu da anlatmış olabilir. Emîn'e göre, daha sonra müellifler Emevî asrının son dönemi ve Abbâsî asrının ilk dönemlerinde bir konu ile ilgili ve birbirine benzeyen hadisleri toplamaya başlamışlar, konusu farklı olanları diğerlerinden ayırmışlar ve İmam-ı Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvatta'* adlı eserinde yaptığı gibi konuları bablarına göre tertip etmişlerdir.⁴⁶

Ahmed Emîn'e göre, hadisin dinî ilimlerdeki konumu felsefenin aklî ilimlerdeki konumu gibidir. Çünkü felsefe aklî konuların tüm ayrıntılarını içerir. Psikoloji ve sosyoloji gibi ilimler felsefeden doğar. Tıpkı felsefeden bazı diğer ilimler doğduğu gibi İslâmî ilimler de hadisten doğmuş ve ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir. Bunlardan biri de tef-

⁴⁵ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 206.

⁴⁶ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabîyye, ts.), 2/137.

sirdir. Ahmed Emîn'e göre bunun en güzel delili Buhârî ve bazı diğer hadis kitaplarında tefsir bablarının bulunmasıdır. Buhârî'nin "kitâbü't-tefsîr" bölümünde Kur'ân'ın fazileti ve bazı âyetlerin tefsiri ile ilgili rivayetler de vardır. Ahmed Emîn bundan hareketle şu sonuca varmıştır: Öyleyse tefsir hadisin bir fer'i olarak doğmuştur.⁴⁷

Ahmed Emîn'in bu düşüncesi, Buhârî öncesi tefsir çalışmalarını göz ardı etmesinin bir sonucu olduğu kadar, İslâmî ilimlerin teşekkül edip birbirlerinden ayrılmadığı ilk asırlarda hadis denildiğinde diğer ilimlerin de kastedilmesi genel yargısından kaynaklanmaktadır.

Tefsirin evvel emirde hadisin bir cüzü ve hadis bablarından bir bab olduğu ve hadis bablarından ayrılarak müstakil bir ilim dalı haline geldiği iddiası bazı çağdaş çalışmalarda halen sürdürülmektedir.⁴⁸ Oysa tefsirin müstakil bir ilim haline gelmesi kendi bilimsel seyri içinde olduğu söylenmelidir. Çünkü hadis ilminin kavram ve terimleri ile tefsir ilminin istılahları birbirinden farklıdır. Hadis öncelikli olarak bir sözün doğruluk kriterlerine odaklanırken, tefsir murad-ı ilâhî'nin tespiti için dil ve tarihin imkânlarını kullanmak ister. Son dönemlerde Buhârî'nin kaynaklarını ve erken dönem tefsir edebiyatını inceleyen Fuat Sezgin elli sahâbînin hadisleri yazıyla tespit ettiğini belirtmektedir.⁴⁹ Bu da bize, hadis âlimlerinin, Kur'ân sonrası gezerek şifahi olarak hadis toplayıp yazıya geçirdiklerini değil, bizzat sahâbîlerin hadisleri yazdığını ve kendilerinden de yazılı olarak nakledildiğini göstermektedir. Buhârî, Müslim (öl. 261/875) ve Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh* isimli hadis kitaplarındaki "kitâbü't-tefsîr" bablarındaki "kitâbü't-tefsîr" bölümlerinin oluşması ise *Muvatta'* sonrası dönemlerde gerçekleştiği söylenmelidir. Hâlbuki Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), İkrime, Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Atâ b. Ebî Rebâh, Katâde b. Diâme, Süddî (öl. 127/745), Atâ b. Müslim el-Horasânî (öl. 135/752), Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), Ali b. Ebû Talha ve Kelbî (öl. 146/763) hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın ilk yarısı

⁴⁷ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/138.

⁴⁸ Alparslan Açıkgeçenç, *Kur'ân ve Yorumu- İlk Üç Yüz Yıl*, ed. Halil Rahman Açar (Ankara: Azde Ajans Matbaacılık, 2019), 1/23-24.

⁴⁹ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 51-87, 145-184.

sında tefsire dair telifleri olan isimlerdir. Muhammed Mustafa el-A‘zamî (öl. 1930–2017), Mustafa Karagöz⁵⁰ ve özellikle Mustafa Yasin Akbaş⁵¹ gibi çağdaş araştırmacıların çalışmaları İslâm’da tefsirle ilgili rivayetlerin kayda geçirilmesinin söz konusu hadis derlemelerinden önce başladığını göstermektedir.

Emîn’e göre, sahâbîler Kur’ân’ı tefsir etmiştir. Özellikle Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah İbn Abbas, Abdullah b. Mes’ûd ve Ubey b. Ka‘b, tefsirde önde gelen isimlerdendir. Bunların tefsiri bazen icthad bazen de Resûlullah’tan semâen olmuştur. Sahâbîler çoğunlukla âyetin kim hakkında nazil olduğu ile ilgili çözümler yapmışlardır. Mesela İbn Abbas, Kasas Sûresi 27. âyetindeki ‘mead’ kelimesini ‘Mekke’ olarak tefsir etmiştir. Kasas Sûresi 56. âyetinde işaret edilen ‘Hz. Peygamber’in istediği şey’; Ebû Hureyre’nin rivayetine göre âyetin sebab-i nüzûlü gereği Hz. Peygamber’in, amcası Ebû Tâlib’in İslâm’a girmesini arzu etmesidir.⁵²

Ahmed Emîn’in ifadesine göre, sahâbeden sonra tâbiûn nesli gelmiştir. Tâbiûn nesli tefsir cinsinden ne varsa hepsini rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin bazıları icthadî bazıları semaî, bazıları da Kur’ân âyetlerinin sebab-i nüzûl türünden açıklamalardır. Mesela Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas’tan rivayetlerde bulunmuş ve böylece tefsir, sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûndan rivayetlerle tabaka tabaka büyümüştür. Sonra gelen tabaka bir öncekilerden rivayetlerde bulunarak her tabakaya Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecusî olan fertler dâhil olmuştur. Böylece bu tabakalarda Vehb b. Münebbih, Kâ‘b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm gibi bazı sahâbîler de dâhil olmuştur. Bu tabakalara müellifin hiç hoşnut olmadığı tâbiûndan İbn Cüreyc de dâhil olmuştur. Ahmed Emîn, bu şahısların Tevrat ve İncil hakkında malumat sahibi oldukları için bu kitaplardan bolca nakilde bulduklarını ve Müslümanların da Kur’ân âyetlerinin yanında bunları hikâye etmekte bir sakınca görmeyişlerini

⁵⁰ Konuyla ilgili geniş tartışmaları görmek için bk. Mustafa Karagöz, “Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü” İddiasının Kaynağı ve Değeri”, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 35–74.

⁵¹ Bk. Mustafa Yasin Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbu’t-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 15.

⁵² Emîn, *Duha’l-İslâm*, 2/138.

eleştirmekte ve tefsirin artmasının asıl kaynağını bu İsrâilî bilgilere bağlamaktadır.⁵³

5.2. Tefsirde İkinci Merhale

Ahmed Emîn'e göre, tefsirde ikinci aşama merfû ve mevkûf hadislerin tefsirden ayrılmasıdır. Bununla kastedilen de tâbiûndan olan topluluklardır. Bunlar da İbn Abbas'tan nakillerde bulunan Mekke Tefsir Okulu öğrencilerinden, Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr'dir.⁵⁴ Tâbiûndan Kûfelilerle, İbn Mes'ûd el-Kûfî'den nakilde bulunan grup kastedilmektedir. Bunlar da; Alkame b. Kays (öl. 62/682), Esved b. Yezîd (öl. 75/694), İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714) ve Şa'bi'dir (öl. 104/722).⁵⁵ Bu kişiler sahâbeden tefsir adına duyduklarını ve âyetlerin tefsiri ile ilgili kendi icthadlarını sonraki nesillere aktararak tefsir ilminin oluşumuna büyük katkılar sağlamışlardır. Bu tabakanın özelliği tıpkı hadis âlimlerinin yaptığı gibi sahâbe ve tâbiûne ait muhtelif şehirlerdeki âyetlerle ilgili tüm tefsir rivayetlerini toplamalarıdır. Tefsirle ilgili değişik bölgelerdeki rivayetler hadisin yanında bir tabaka olarak yerini almıştır. Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Vek'i b. Cerrâh (öl. 197/812), Şûbe b. Haccâc (öl. 160/776), İshak b. Râhûye (öl. 238/853) gibi kişilerin tamamı hadis imamlarındandır. Bütün bunlar tefsir rivayetlerini hadis kitaplarının bir babı olarak cem etmişler ve tefsir de bu şekilde hadisin bir cüzü olarak doğmuştur.⁵⁶

5.3. Tefsirde Üçüncü Merhale

Ahmed Emîn'e göre, tefsirde üçüncü aşama tefsirin hadisten ayrıldığı ve müstakil bir ilim olarak sayıldığı dönemdir. Bu dönem, tıpkı Taberî'de olduğu gibi Mushaf tertibine göre her bir Kur'ân âyetinin tefsir edildiği dönemdir.⁵⁷ Hadiste sahih, hasen, zayıf hadisler olduğu gibi tefsir rivayetlerinde de güvenilir, şüpheli ve önemsiz rivayetler

⁵³ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/139.

⁵⁴ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/139.

⁵⁵ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/140.

⁵⁶ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/140.

⁵⁷ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/140.

vardır. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) şu sözü meşhur olmuştur: "Üç şeyin aslı yoktur; tefsir, melâhim ve megâzi."⁵⁸

Ahmed Emîn, Taberî'den önce tefsirlerden bir grubun meşhur olduğunu ve bunların çoğunu İbn Abbas'a dayanan rivayetlerden oluştuğunu belirtmektedir. Bu rivayetlerin bazıları sahih bazıları ise sahih değildir. Bu meşhur tefsirlerden biri de İbn Cüreyc'in tefsiridir. Bu kişinin durumu hadisçilerin durumu gibidir. O, sahih-gayr-i sahih demeden kendisine ulaşan her şeyi toplamıştır. Bu tefsirlerden bir diğeri de *Tefsîru Süddî*'dir.⁵⁹ Süddî, İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve sahâbeden bazı kimse-lerden rivayetlerde bulunmuştur. Bu tefsirlerden bir diğeri Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) tefsiridir.⁶⁰ Ahmed Emîn'e göre, Mukâtil b. Süleyman Ehl-i Kitap'tan bolca nakilde bulunmuştur. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Mukâtil'i müşebbihe ve yalancı kişi olarak itham etmiştir. Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797) de onun için "Tefsiri çok güzel, keşke doğru ve güvenilir olsa!" demiştir.⁶¹

Ancak, Mukâtil hakkındaki bu rivayetler, bugünden geriye doğru bakıldığında, Mukâtil'in tarihsel olarak yaptığı işi ve tefsirinin değerini küçültmez. Ahmed Emîn'in isrâiliyata karşı olumsuz tutumundan, bu tür bilgileri kullanan müfessirler de nasibini almaktadır. Ahmed Emîn'in bu tavrının çağdaş Mısır entelektüellerinde görülen tipik Kur'an'cı yaklaşımlarla örtüştüğü söylenebilir.

Ahmed Emîn'e göre, Taberî'den önce meşhur olan müfessirlerden biri de Muhammed b. İshak es-Serrâc'tır (öl. 313/925). Bu kişi de tefsirde Vehb b. Münebbih ve Kâ'b el-Ahbâr'dan pek çok isrâilî ve nasranî kavilleri eserinde zikretmiştir. İbn İshak'ın tefsiri günümüze ulaşmamıştır. Fakat Taberî ondan gelen rivayetleri toplamış ve tefsirine almıştır.⁶²

Sahâbe döneminden itibaren ilmin yazı ile kaydedilmesini doğru bulmayıp karşı çıkanlar olsa da Halife Ömer b. Abdülazîz (717-720) döneminde resmî tedvîn faaliyetinin başlamasıyla tedvîn faaliyeti yay-

⁵⁸ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/141.

⁵⁹ Kitabın günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

⁶⁰ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/142.

⁶¹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/143.

⁶² Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/143.

gınlık kazanmıştır. Hadislerin yazı ile kaydedildiği dönemde Kur'ân ilimleri ve fıkıh gibi birçok ilim dalının ilk örnekleri sayılabilecek eserler tedvîn edilmeye başlanmıştır. Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren görülen, ancak özellikle hicrî 140'lı yıllarda belirgin şekilde artan tedvîn faaliyeti içerisinde tefsire dair rivayetlerin derlendiği kitaplar da ortaya çıkmıştır. *Kitâbu't-tefsîr* kavramı ile ifade edilen bu olguyla; yazı bilenslerin sayısının artması, kâğıdın yaygınlaşması, fitnelerin ortaya çıkması gibi sebeplerle hafızada korunan bilgilerin yazıyla kaydedilmesi sonucu ortaya çıkan tefsire dair eserler kastedilmektedir. Nitekim kaynaklarda, bölgelere göre ilk tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan isimlerden bir kısmı *Kitâbu't-tefsîr* telif eden kişilerdir.⁶³ Nitekim kaynaklarda, bölgelere göre ilk tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan isimlerden bir kısmı *Kitâbu't-tefsîr* veya *et-Tefsîr* adıyla tefsir kitabı telif eden kişilerdir. Mekke'de İbn Cüreyc, Yemen'de Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe (öl. 156/772) ve Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (öl. 161/777) kendisine *Kitâbu't-tefsîr* nispet edilen ilk müelliflerdendir.⁶⁴ Hadis ilminde tasnif faaliyetinin artması ile birlikte muhaddisler, çeşitli konulardaki rivayetleri tefsir dâhil, bir eser içerisinde (musannef, sünen, câmi') derlemişlerdir. Hicrî ikinci asrın sonlarında ilk defa Abdullah b. Vehb (öl. 197/813), *el-Câmi'* isimli hadis eserinde tefsire dair bölüm açmıştır. İbn Vehb'i takip eden Saîd b. Mansûr da (öl. 228/842) *es-Sünen*'inde tefsir bölümü oluşturmuştur. Hadis ehlinin derlediği bu eserlerde dönemin tefsir faaliyetlerinin izleri belirgin şekilde görülmektedir.⁶⁵ Netice itibarıyla, İslâmî ilimlerin teşekkülünün bütününü hadis üzerinden okumak, bu ilimlerin oluşum tarihini görmemize engel olabilir. Bu açıdan tefsir kitaplarının hadislerden önce veya eş zamanlı telif edildiklerini fark etmek yeni bilimsel yaklaşımlara kapı aralayabilir.

6. Sahâbe, Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn Sonrası Tefsir

Ahmed Emîn, Resûlullah'tan ve sahâbeden nakledilenlerin Kur'ân âyetlerinin tamamını içermediğini, onların rivayetlerinin çoğunun

⁶³ Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler*, 15.

⁶⁴ Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler*, 15-16.

⁶⁵ Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler*, 17.

Kur'ân âyetlerinden anlamı kapalı olan kelimelerin tefsiri mahiyetinde olduğunu belirtir. Bu kapalılık da Resûlullah ve sahâbe asrından uzaklaşıkça artmıştır.⁶⁶ Çünkü Arapça, çoğu insan ve özellikle şehirli insanlar için doğuştan getirdikleri bir selika içermemektedir. Bu nedenle tefsirle uğraşanlar bu eksikliği, hakkında açıklama gelmemiş olan kelimeler ve âyetler için tamamlamaya çalışmışlardır. Tâbiûn bu konudaki eksikliklerin bazılarını tamamlamaya gayret etmiş, onlardan sonra gelenler de Hz. Peygamber döneminde meydana gelen olaylardan oluşan tarih verilerine ve Arap lisanı ve üslûbundan bilinen şeylere dayanarak Kur'ân âyetlerinin tamamını tefsir etmişlerdir.⁶⁷ Dil, nahiv ve fıkıh ilimleri tedvin olunup kelâm meseleleri de Abbâsîler döneminde seçkin konum elde edince tefsir ilmi alanında büyük eserler meydana gelmiştir. Nahiv bilgileri Kur'ân-ı Kerîm'i madde madde ele almış ve nahiv kaidelerini Kur'ân âyetlerine uygulamışlardır. Böylece tefsire yardımcı olacak şekilde Kur'ân-ı Kerîm'i i'rab edip açıklamışlardır.⁶⁸ Bu vesile ile Ebû Ubeyde (öl. 209/824) gibi lügatçiler/dil bilimciler, *Garîbu'l-Kur'ân*'la ilgili eserlerin yanında *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserler de yazdılar. Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805), Yûnus b. Habîb (öl. 182/798), Ebû Ali Kutrub (öl. 210/825), Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) gibi âlimlerin *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Dilbilimciler aynı konu etrafında *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserler de telif ettiler.⁶⁹ Fakihler Kur'ân-ı Kerîm'deki ahkâm âyetleri ile ilgilendiler ve bu konuyla ilgili eserler telif ettiler. İmam-ı Şâfiî'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı ve Dâvûd ez-Zâhirî'nin (öl. 270/884) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı bunlardandır. İşte bütün bunlar tefsirin beslendiği farklı türlerdendir.⁷⁰

Ahmed Emîn, bu süreçlerden sonra mütekellimler döneminin geldiğini belirtir. Emîn'e göre mütekellimûn, ilmî hareket alanında aklî unsurların en belirli olduğu kimselerdir. Çoğunlukla nakle meyletmemiş, muhaddislerin ve diğerlerinin güvendiklerine güvenmemişlerdir.

⁶⁶ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/143.

⁶⁷ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/144.

⁶⁸ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/145.

⁶⁹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/146.

⁷⁰ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/146.

Bu görüş sahiplerinin görüşleri adalet, tevhid, Allah'ın sıfatları ve kulların fiillerine göre belirlenmiştir. Bu görüş sahipleri Kur'an-ı Kerim'i kendi aklî ve bu akidevî inançlarına göre te'vil etmiş, nakle dayanan tefsire ve onun verilerine razı olmadıkları gibi Ehl-i Sünnet'e ve onların görüşlerine de razı olmamışlardır. Bu nedenle iki taraf arasında çekişme çıkmıştır. Tefsir ve hadis konusundaki tutumları nedeniyle İbn Kuteybe (öl. 276/889) *Te'vil-i muhtelifi'l-hadîs* adlı eserinde bunları eleştirmiştir.⁷¹ “Çünkü bunlar âyetleri kendi inanç ve mezhebi görüşleri doğrultusunda te'vil etmişlerdir. Câhız da (öl. 255/869) çoğu zaman aklî tefsire yönelenler arasındadır. Mesela Câhız, Sâffât Sûresi “O (*zakkum* ağacı) öyle bir ağaçtır ki cehennemden ta dibinden çıkar, tomurcukları (veya meyveleri) şeytanın başlarına benzer.”⁷² âyetini yorumlarken şöyle söyler: İnsanlar şeytanı aslî suretinde görmediler (şeytanın nasıl bir varlık olduğunu bilmemektedirler). Ancak Allah bütün milletlerin tabiatında şeytanın suretini iğrenç ve çirkin yarattığı için insanların tamamının dilinde şeytanı bu tür bir darb-ı mesel ile ifade etmiştir. Burada şeytanın boynuzları ifadesi ile tüm geçmiş ve gelecek milletlerin zihinlerinde şeytanın zararlı ve çirkin bir varlık olduğu yer etmiş bir gerçektir.⁷³ Ahmed Emîn'e göre, bu tür aklî yorumlar Yahudi, Hıristiyan ve mühlitlerin/dinsizlerin Kur'an âyetleri hakkındaki saldırılarına karşı aklî bir itirazdır. Mu'tezile de bu aklî itiraz yolunu benimsemiştir.⁷⁴

Ahmed Emîn'e göre, her durumda sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden rivayet edilenler 'Erken Abbâsî Dönemi'nde tedvin edilmiştir. Bu tedvin içerisinde sarf, nahiv, beyân, fıkıh, tarih ve kelâm da vardır. Bunların tamamı Kur'an tefsirine hizmet etmiştir.⁷⁵ “Bu rivayetlerin tamamının en güzel şekilde bir araya getirildiği ve günümüze ulaşan tefsir Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı tefsiridir. Taberî tefsiri kendisinden

⁷¹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/147.

⁷² es-Sâffât 35/64-65.

⁷³ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/148. Allah, zakkum ağacının meyvesinin çirkinliğini, iğrençliğini ve zararlı olduğunu ifade etmek için zihinlerdeki şeytan imgesini kullanmaktadır. Yani Cenâb-ı Allah onların zihinlerinde var olan şeytan imgesinden hareketle insanları sakındırmak istemektedir.

⁷⁴ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/148.

⁷⁵ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/148-149.

önceki tefsir mecmualarının pek çoğunu kendisinde toplamıştır. İbn Abbas, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, İbn Cüreyc, Süddî ve İbn İshak gibi kişilerin rivayetlerinden istifade etmiştir. Daha sonra kendi asrında rivayetlere ilave olarak i'rab ve istinbat ilmi de gelişmiştir.⁷⁶ Böylece Taberî'nin tefsiri Basra ve Kûfe dil okullarından pek çok görüşü ve bunların Kur'ân'a uygulamasını da içermiştir. Aynı şekilde fikhî görüşlerden pek çoğu tefsirinde yer almıştır. Kaza kader gibi kelâmî tartışmaları ve Kur'ân'daki lafızların manalarını açığa çıkarmak için Arap şiirinden istişhadları da içermektedir. Bütün bunlar nakille yetinen ilk sefelin ve Kur'ân'a hizmet eden ilimler tedvin edildikten sonra Abbâsî asrı âlimlerinin görüşleridir.⁷⁷

Sonuç

Ahmed Emîn tefsir konusuna, tefsirin ana kaynağı Kur'ân, Kur'ân tarihi ve bu konuda bazı temel bilgilere yer vererek başlamıştır. Bu anlamda, öncelikli olarak Kur'ân dilinin Arapça oluşuna vurgu yapmıştır. Sahâbenin Kur'ân'ı anlama konusundaki farklılıklarına örnekler vererek İbn Haldûn'un "Arapların Kur'ân'ın tamamını aynı düzeyde anladıkları" görüşünü sahâbîlerin Kur'ân'ı anlama derecesindeki farklılıklar ve nedenlerini ortaya koyarak eleştirmiştir. Ahmed Emîn tefsir ilminin kaynaklarını, nakil/rivayet, ictehad ve isrâiliyat olarak sıralamıştır.

Ahmed Emîn, ilk tefsir örneklerini Hz. Peygamber'in bazı Kur'ân âyetlerine yönelik yaptığı açıklamalar olarak tespit etmiştir. Bu konuda bir iki örnekle yetinerek konunun detayları için okuyucuyu sahih hadis kitaplarındaki "kitâbü't-tefsîr" bölümlerine yönlendirmiştir.

Sahâbe döneminde, Kur'ân'ın tefsiri hakkında söz söyleyen sahâbîlerden çok azı meşhur olmuştur. Ahmed Emîn bunlardan dördü ile ilgilenmiştir. Bu sahâbîler, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b'dır. Bu şahıslar aynı zamanda değişik bölgelerdeki tefsir medreselerini besleyen kişilerdir.

Tâbiûn devrinde, sahâbe asrından sonra sahâbe tefsirinde,

⁷⁶ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/149.

⁷⁷ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/150.

sahâbilerden rivayette bulunan bazı tâbiûler öne çıkmışlardır. Ahmed Emîn'e göre, tâbiûn asrında tefsir hareketinin en büyük zaaf noktası, Yahudi ve Hıristiyanlardan pek çok kişinin İslâm'a girişi ve Kur'ân-ı Kerîm'in Yahudi ve Hıristiyan olaylarına işaret eden âyetlerini bunlardan tafsilâtlı bir şekilde dinleme isteği ile isrâiliyat bilgilerinin tefsire dâhil olmasıdır. Müellif, tâbiûn dönemi tefsir ve müfessirleri hakkında bilgi verirken Arap olmayanlar hakkında biraz aşırıya kaçtığı söylenebilir. Bu durum Ahmed Emîn'in İslâmî ilimleri Arap ve Arap milliyetçiliği üzerinden okuma isteği yönünde bir izlenim uyandırmaktadır.

Ahmed Emîn'e göre, sahâbe ve tâbiûnden olan âlimler tek bir tarz ile tefsir kitapları telif etmeye başlamışlardır. Bu tarz, önce âyetin zikredilmesi, âyetin tefsiri ile ilgili sahâbeden gelen rivayetin nakledilmesi, aynı şekilde tâbiûnin de ilgili rivayetinin senedi ile birlikte zikredilmesi şeklinde olmuştur.

Ahmed Emîn'in, tefsir ilminin oluşum tarihi ile ilgili olarak, tefsirin evvel emirde hadisin bir cüzü ve hadis bablarından bir bab olduğu ve daha sonraki merhalelerde hadis kitaplarından ayrılarak müstakil bir ilim haline geldiği yönündeki düşüncesi bazı çağdaş araştırmacıların çalışmaları ile çürütülmüştür. Bu yeni çalışmalar, İslâm'da tefsirle ilgili rivayetlerin kayda geçirilmesinin ve müstakil tefsir eserlerinin söz konusu hadis derlemelerinden önce başladığını göstermektedir.

Ahmed Emîn'e göre tefsir, sahâbe, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn sonrası yolculuğuna devam etmiştir. Resûlullah'tan ve sahâbeden nakledilenler Kur'ân âyetlerinin tamamını içermediği ve Kur'ân âyetlerinden anlamı kapalı olan kelimelerle sınırlı olduğu için, kapalılıklar Resûlullah ve sahâbe asrından uzaklaştıkça artmıştır. Tâbiûn, hakkında açıklama gelmemiş kelimeler ve âyetler için eksikliklerin bazılarını tamamlamaya gayret etmiştir. Onlardan sonra gelenler de Hz. Peygamber döneminde meydana gelen olaylardan oluşan tarih verilerine ve Arap lisanı ve üslûbundan bilinen şeylere dayanarak Kur'ân âyetlerinin tamamını tefsir etmişlerdir.

Ahmed Emîn'e göre daha sonra mütekellimler dönemi gelmiştir. Mütekellimîn, ilmî hareket alanında aklî unsurların en belirli olduğu

kimselerdir. O, aklî yorumlar Yahudi, Hıristiyan ve mülhitlerin Kur'ân âyetleri hakkındaki saldırılarına karşı aklî bir itiraz olduğunu belirirken aklî tutumdan yana olduğunu ve Yahudi, Hıristiyan ve mülhitlerin Kur'ân âyetleri hakkındaki saldırılarına karşı aklî bir tutumla itiraz edilebileceğini ima etmektedir.

Ahmed Emîn'e göre, sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden rivayet edilenler erken Abbâsî döneminde tedvin edilmiştir. Bu tedvin içerisinde sarf, nahiv, beyân, fıkıh, tarih ve kelâm da vardır. Bunların tamamı Kur'ân tefsirine hizmet etmiştir. Bu rivayetlerin tamamının en güzel şekilde bir araya getirildiği ve günümüze ulaşan tefsir Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı tefsiridir.

Kaynakça

- Açıkgenç, Alparslan. *Kur'an ve Yorumu-İlk Üç Yüz Yıl*-. Ankara: Azde Ajans Matbaacılık, 2019.
- Akbaş, Yasin. *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Akyüz, Ali. "Abdurrezzâk es-San'ânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/298-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Çam, Süleyman. "Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh'ın Fecrü'l-İslâm Adlı Eseri Bağlamında Mezheplere İlişkin Görüşler". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 261-286.
- Demircan, Adnan. "Ahmed Emîn (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)". *Doğu Araştırmaları, Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1 (2008), 99-114.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- Emîn, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. b.y.: Şeriketü't-Tıbbâti'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1975.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Süfyan b. Uyeyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Karabela, Nevin. "Ahmed Emîn'in Mektuplarındaki Önemli Temalar". *Şarkiyat Mecmuası* 13 (2008/2), 57-71.
- Karagöz, Mustafa. "Başlangıçta Tefsir Hadisin Bir Bölümüydü" İddiasının Kaynağı ve Değeri. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Kılıç, Hulusi. "Ahmed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Yazıcı, Hüseyin. "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emîn'in (1878-1953) İstanbul Anıları". *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2001), 16-28.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf, 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vil, Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Summary

Ahmed Amin is one of the important figures of 20th century modern Arab thought. He has produced works in many fields, including philosophy, history of culture and civilization, newspaper and magazine articles, review, compilation and proofreading, translations, joint studies and school books. Ahmed Amin's most important works are *Fajr al-Islam*, *Duha al-Islam* and *Dhuhr al-Islam*, which are a continuation of each other, about the history of Islamic thought. In these works, the author covers the development of Islamic sciences, tafsîr, hadith, kalam, fiqh and mysticism, language and literature, syntax, grammar, rhetoric, philosophy and ethics, history and geography, together with the history of thought, culture and civilization; and he was concerned with the formation and development processes of all these sciences. In these three works, the author gave encyclopedic information about the formation and development processes of Islamic sciences, along with the four-hundred-year history of culture and civilization, starting from the age of ignorance and ending with the first period of the Abbassids. Despite its high recognition, it cannot be said that much work has been done on these works, especially on the sections related to Islamic sciences. In this study, within the framework of the works called *Fajr*

al-Islam and Duha al-Islam, the author's views on the formation process of tafsīr science and tafsīr activities are presented. The views of a well-known historian of science, culture and civilization like Ahmed Amin on the science of tafsīr, the birth and formation stages of this science and its representatives are certainly worth watching carefully. The fact that there has not been any study on the science of tafsīr, one of the basic Islamic sciences, on these works, which have such a wide content about the history of Islamic thought and Islamic sciences, prompted us to do this study. In this study, although the critical method is used from time to time, it is mostly aimed to highlight Ahmed Amin's views on tafsīr and to introduce them to the reader. Ahmed Amin started the subject of tafsīr by giving place to the main source of tafsīr, the Qur'ān, the history of the Qur'ān and some basic information on this subject. He criticized Ibn Khaldun's view that "Arabs understand the whole Qur'ān at the same level" by revealing the differences in the degree of understanding of the Qur'ān by the Companions and their reasons. Ahmed Amin listed the sources of tafsīr science as narration/report, ij-tihad and people of the Book. According to Ahmed Amin, the first examples of exegesis belong to Prophet Muhammad and are limited to some Qur'ānic verses. For the details of this subject, he directed the reader to the "kitab al-tafsīr" sections in the authentic hadith books. In the period of the Companions, very few of the Companions became famous about the interpretation of the Qur'ān. Ahmed Amin dealt with four of them. These Companions are Alī ibn Abī Ṭālib (d. 40/661), Abdullah ibn 'Abbās (d. 68/687), Abdullah ibn Mas'ūd (d. 32/652), Ubayy ibn Ka'b (d. 33/654). These people are also the people who feed the tafsīr madrasahs in different regions. In the time of the Companions, some of the followers who narrated from the Companions came to the fore in the interpretation of the Companions after the age of the Companions. According to Ahmed Amin, the biggest weakness of the tafsīr movement in the age of Tābi'īn is the inclusion of information people of the Book in tafsīr. As a result of the conversion of many Jews and Christians to Islam, Muslims listened in detail to the verses

of the Qur'ān referring to Jewish and Christian events from these new Muslims. It can be said that the author went a little too far about non-Arabs while giving information about the tafsīr and commentators of the Tābi'īn period. This situation creates the impression that Ahmed Amin wants to read Islamic sciences through Arabs and Arab nationalism. According to Ahmed Amin, the Companions and the scholars of Tābi'īn began to write tafsīr books in a single style. This style consists of quoting the verse first, then quoting the narration from the Companions about the interpretation of the verse and quoting the tradition of the Tābi'īn. Ahmed Amin's claim, regarding the formation history of the science of tafsīr, that "it was first a part of the hadiths" and that it became an independent science by being separated from the hadith books in the later stages, has been refuted by some contemporary researchers. These new studies show that the recording of the narrations related to tafsīr in Islam and the independent tafsīr works started before the hadith compilations in question. According to Ahmed Amin, he continued his journey after tafsīr, Companions, Tābi'īn and Tābi'ū Tābi'īn. Since the narrations from the Messenger of Allah and the Companions do not include all the verses of the Qur'ān and are limited to the words of the Qur'ān whose meanings are not clear, the ambiguities increased as they moved away from the age of the Messenger of Allah and the Companions. Tābi'īn has tried to complete some of the deficiencies for words and verses for which no explanation has been given. Those who came after them interpreted all the verses of the Qur'ān based on historical data from the events that took place in the time of the Prophet and what is known from the Arabic language and style. According to Ahmed Amin, the period of mutakallimūn came later. Mutakallimūn are the people whose mental elements are most specific in the field of scientific action. He said, "Reasonable interpretations are a rational objection to the attacks of Jews, Christians and atheists on the Qur'ānic verses." By saying that, he implies that he is in favour of the rational attitude and that it can be objected with a rational attitude against the attacks of Jews, Christians and atheists about the Qur'ānic verses.